

Jankovits László

HÜVELMÉNY

Rimay János számos egyedi kifejezése közé tartozik e szó. A *Kerekdéd ez világ, gömbölyű, mint laptá...* kezdetű, a költő megkomponált verseskötetében XIV. számmal jelölt vers záró strófájában található. A vers az evilági dolgok mulandóságáról szól, kiváltképpen a pénzhajhásatról, a fösვნység bűnéről. Ez a bűn jelenik meg a szóban forgó versszak második, a szót a hasonlat alakzatába foglaló sorában.

Elmarad ez világ s mind pénzi gyűjtemény,
Hát ne torkoskodjunk, mint vízi hüvelmény,
Lelkem ne légy kemény,
Szolgálj Istenedet s nem nyél el mély örvény.¹

Hiába a „vízi” jelző, a „hüvelmény” szó társtalan, értelmezhetetlen. Amint arra Ötvös Péter pompás, a hüvelvény értelmezési hagyományáról is szóló tanulmányában,² amelyre az alábbi összefoglalás nagyrészt támaszkodik, rámutat, Rimay utáni első ismert értelmezője, a szót a maga magyar mitológiájába beépítő Ipolyi Arnold is igen óvatosan bánik vele: „Valjon nem vonatkozik-e szinte *vizszellemi* képzetre a Rimaynál... különös kifejezés: *ne torkoskodjunk, mint vízi hüvelvény*”.³ Óvatosságában nem követi a rá támaszkodó hagyomány, elsősorban Jókai Mór. Irodalmi munkáiban, *A jövő század regényében* (1872–1874), a *Bálványosvárban* (1883), *A három márványfejben* (1887), a *Leventében* (1893) magyarázat nélkül, esetleg Ipolyira támaszkodó rövid jegyzettel, „hüvelvény” alakkal említi a

¹ RIMAY János *Összes művei*, kiad., jegyz. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1955, 60. sz. vers, 45-47. sor; Uő. *Írásai*, kiad. ÁCS Pál, Bp., Balassi, 1992 (Régi Magyar Könyvtár, Források, 1), XIV. sz., 109. o. (itt a szöveg: „Elmarad a világ s minden pénzgyűjtemény, / Hát ne torkoskodjunk, mint vízi hüvelvény, / Lelkem, ne légy kemény / Szolgálj Istenedet, s nem nyél el mély örvény.”)

² ÖTVÖS Péter, „Nincs semmi újság” = *DEKONFERENCIA*, szerk. KOVÁCS Sándor s. k., ODO-RICS Ferenc, Szeged, JATE Irodalmelméleti Csoport, 1994, 71–82.

³ IPOLYI Arnold, *Magyar mythologia*, Pest, Heckenast, 1854, hasonló kiad., jegyz., tan. HOPPÁL Mihály, Bp., Európa, 1984, 102.

hüvelményeket.⁴ A magyar nép karakterét összefoglaló tanulmányában (1888) szól róluk részletesebben: „a vízi tündérekhez sokféle rege fűződik, a mi a földi emberek és a vízlakók közötti szerelem körül forog; némelyik egészen naiv, s magán viseli népies eredetének jellegét, mint a Percz folyóból a városba bejáró *zöld emberke* meséje. Nevük egy régi emlék szerint: »vízi hüvelvények«” – olvashatjuk az *Osztrák-Magyar Monarchiát* bemutató reprezentatív képes kiadvány általa írt részében.⁵ Ebbe a hagyományba illeszkedik az Ács Pál Rimay-kiadásában idézett Babits-színjáték, *A második ének* egysoros említése.⁶ Ipolyi és Jókai nyomán terjedt el a szó vízi tündérként, szellemként, rémként, akármiként értelmezése: “small Hungarian being that lives in moors and swamps”, lápokban és mocsarakban lakó kis magyar lény, olvashatjuk például az egyik internetes mitológiai honlapon.⁷

A szöfejtő, illetve a Rimay-értelmező hagyomány is ebbe az irányba indul el, szintén Ipolyi nyomán. *A Régi Magyar Költők Tára* IV. kötetében Ilosvay Péter Nagy Sándor história-átdolgozásának egy sorával, a 2331. sorban olvasható „tengeri csudák” kifejezéssel kapcsolatban jelenik meg Rimay, aki „vízi hüvelvényt” említ, „ki torkoskodik.”⁸ Rimayra, Ipolyira és az RMKT-ra hivatkozik Szarvas és Simonyi *Magyar Nyelvtörténeti Szótára*. A következő nagy etimológiai szótárból a szócikk, ki tudja miért, eltűnik.⁹ Az Ipolyival kezdődő értelmezés irányában tájékozódnak a Rimay-kiadások készítői is. Eckhardt Sándor szerint „inkább valami állatra gondolhatunk, amelynek neve talán a kiadók átírásában eltorzult. A debreceni változat ezt írja: »Hát mit *vakoskodunk*, mint vízi hüvelvény«, ami talán a jobbik változat, mert akkor talán nem kell valami falánk krokodilusra, hanem

⁴ „Voltak hagyományaik a „vízi hüvelvény”-ről, a fanyövé, vasgyúró óriásoktól, hüvelknyi Pílinkóról; de azok nem emelkedtek a népmesék mondakörén túl a mítosz magaslatáig”. JÓKAI MÓR, *A jövő század regénye*. II. Bp., Akadémiai. 1981 (Jókai Mór Összes Művei [JÖM], Regények, 19), 159. Másutt a pogány korszak emlékeit őrző Árpád-kori Erdély lényei között: „Ott a hegyek tetején tó van; de benöve sűrű ingovánnyal: aki rálép, lerántják a csalóka pázsit alá a vízi hüvelvények.” Uő., *Bálványosvár*, Bp., Akadémiai (JÖM, Regények, 43), 63. „Nincs olyan undok mocsárlakó hüvelvény, nincs olyan fába szorult erdei manó, aki ábrázatját fölcserélné vele [a belpoklossal J. L.]” Uő., 164; „Bizony veled megyek én, ha a vízi hüvelvényekkel kell is viaskodni.” Uő. *A három márványfej*, Bp., Akadémiai, 1966 (JÖM, Regények, 50), 170; „Egyszer aztán nagy zaj támadt az agarban ... / S míg én a hüvelvényt elvertem magamtól, ...” Uő., *Levente = Uő., Drámák (1897–1904)*, Bp., Akadémiai (JÖM, Drámák, IV), 65.

⁵ *A magyar nép = Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben*, III. Bp., Magyar Királyi Állami Nyomda, 1888, 326.

⁶ „A KERTÉSZ: Tegnap is ily gyorsan beborult az égbolt. / Mi az oka vajjon? A CSÖSZ (*tréfál*): A tündelevények. A KERTÉSZ: Hogy ily hamar indul? A CSÖSZ: Vízi hüvelvények.” BABITS Mihály, *A második ének*, Bp., Nyugat, 1942, 96; illetve Uő. *Novellái és színjátékai*, kiad., jegyz. BELIÁNÉ SÁNDOR Anna, Bp., Szépirodalmi, 1987, 596.

⁷ <http://www.pantheon.org/articles/h/huvelveny.html>.

⁸ RMKT XVI/4, 156, 319.

⁹ *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*, I–III, szerk. SZARVAS GÁBOR, SIMONYI ZSIGMOND, Bp., Hornyánszky, 1890–1892, I, 1530. (*hüvelvény* címszó); *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, I–III, főszerk. BENKŐ LORÁND, Bp., Akadémiai, 1967–1976, II, 181., a *hüppög* és a *hüvely* szócikk között.

csak egyszerűen egy ostoba víziállatra gondolunk.¹⁰ Ács Pál jegyzete szerint a szó „jelentését csak találgathatjuk. Legvalószínűbb értelmezése: *szivacs*.” Párhuzamként Miskolczi Gáspár *Egy jeles vad-kertjének* következő leírását idézi: „A régiek a Tengeri csalánhoz és a Spongiához szokták volt hasonítani a csalárd, uzsorás embert”.¹¹

A továbbiakban javaslatot szeretnék megfogalmazni a szó jelentésére.¹² A „vízi hüvelmény” kifejezés jelentése lehet, hogy ’vízkór’ vagy ’vízkóros ember’.

A vers az ingatag világ iránti kívánság, különösen a pénzhétség bölcs megfékezéséről szól a keresztény sztoicizmus hagyományának megfelelően. Ilyen formájában az ókoriak közül Horatius 2. 2. ódája a vers egészének is előképe lehet. Innen idézzük e sorokat a vízkórról (13–16):

crescit indulgens sibi dirus hydrops
nec sitim pellit, nisi causa morbi
fugerit venis et aquosus albo
corpore languor.

(A szörnyű vízkórságban szenvedő ember, ha enged szomjúságának, csak tovább duzzad, és nem űzi el azt mindaddig, amíg az erekből el nem tűnik a betegség oka, s a sápadt testből a sok víz okozta bágyság.)

Allégoriát olvasunk a telhetetlen kapzsiság lelki következményéről. Nisbet és Hubbard Horatius-kommentárja, ezen eléggé nem dicsérhető munka jegyzeteiben számos információt találhatunk a kapzsiság és a vízkórság kapcsolatáról. Az alábbiakban elsősorban erre támaszkodunk.¹³ A kommentár szerint a fősvény és a vízkóros legkorábbi előfordulásai a cinikus filozófusok morális kérdésekről folytatott beszélgetés-műfaja, a *diatribé* hagyományából ismertek. A legfontosabb forrás Sztobaios *Anthologion* című munkája, amely különböző fogalmak alá sorolva nevezetes emberek mondásait tartalmazza. Itt a cinikus Diogenésztől és Telésztől, illetve az általa hivatkozott Bióntól olvashatunk a Horatiuséhoz hasonló állítást a vízkórosokról.¹⁴ Ebben a keretben jelenik meg a vízkór a történetiró

¹⁰ RIMAY János *Ősszes művei, i. m.*, 1955, 125, 211.

¹¹ RIMAY János *Írásai, i. m.*, 1992, 109, 299.

¹² A javaslat alapja az az ötlet, amely Ötvös Péter egyik csütörtök esti pécsi előadása utáni beszélgetésen vetődött fel.

¹³ Robin George Murdoch NISBET, Margaret HUBBARD, *A Commentary on Horace: Odes Book II*, Oxford, Clarendon, 1978, 44–45.

¹⁴ „Diogenész a fősvényeket (*philargüroszokat*) a vízkórosokhoz (*hüdrópikoszokhoz*) hasonlította, azok ugyanis minél inkább eltelnék folyadékkal (*hügroosz*), annál több itatra vágynak.” SZTOBAIOSZ, *Anthologion*, 3,10,45. Telész mondása: „és ha valaki meg akarja szabadítani magát a kívánságtól és a szegénységtől, vagy mást akar megszabadítani, ne keressen vagyont magának, hiszen, ahogy Bióon mondja, olyan ez, mint ha a vízkóros szomjúságát valaki úgy akarná csillapítani, hogy nem a vízkórt gyógyítja, hanem forrásokkal és patakokkal látja el őt.” TELÉSZ, *A szegénységről és a gazdagságról*, p. 39. Hense (SZTOBAIOSZ 4, 33, 31.).

Polübiosznál, aki egy bizonyos Szkopasz, az aitóliai hadsereg vezetője pénzvággyát jellemzi vele.¹⁵

Horatius mellett az aranykori latin költészetben Ovidius is felhasználja a hasonlatot a *Római naptárban* (1, 209–218):

at postquam fortuna loci caput extulit huius
et tetigit summo vertice Roma deos,
creverunt et opes et opum furiosa cupido,
et, cum possideant plurima, plura petunt.
quaerere ut absumant, absumpta requirere certant,
atque ipsae vitiiis sunt alimenta vices:
sic quibus intumuit suffusa venter ab unda,
quo plus sunt potae, plus sitiuntur aquae.
in pretio pretium nunc est: dat census honores,
census amicitias; pauper ubique iacet.

Ámde midőn e helyen fölemelte fejét a szerencse,
s végtire Róma dicső homloka mennyekig ért,
nőtt a vagyon de az örült pénzvággy nőtt vele együtt;
s egyre harácsolnak, bármi tömérdek a pénz.
Megkeresik, szórják, majd visszaszerezni akarják,
és ez a váltakozás tápot a bűnnek adott.
Mint akinek testét felfújta a vízibetegség,
egyre iszik, de azért egyre növekszik a szomj.
Értékben van az érték most: pénz adja a rangot,
pénz a barátokat is; lenn marad az, ki szegény.¹⁶

A hasonlat ekkorra, vagy nem sokkal később közmondásossá lesz – ekképp említi a Tiberius-korabeli, Longinosznak tulajdonított értekezés *A fenségéről* (3, 4).¹⁷

A keresztény hagyományban a pogány-antik toposz a hét főbűn egyikeként kárhoztatott fősvénységhez kapcsolódott. A pénzvággy mint a lélek vízkórsága jelenik meg a költészetben, Prudentius *A mártírkoszorúról* szóló himnuszciklusá-

¹⁵ POLÜBIOSZ, 13, 2, 2. MURAKÖZY Gyula fordításában: „nem volt tisztában vele, hogy amiként a vízkóros nem tudja csillapítani kínzó szomjúságát, bármennyit iszik is, úgy a pénzvággyat sem lehet kielégíteni, amíg bölcs tanok elfogadása révén az illető nem gyógyítja meg lelkének ezt a beteges hajlamát.”

¹⁶ Gaál László fordítása.

¹⁷ Nagy Ferenc fordításában: „mind a testben, mind az értelemben káros a puffedtség, mert üres és természetellenes, sőt könnyen az ellenkező végletbe juttat; hiszen – közmondásosan (*phaszin*, mondják, hogy) – senki sem szikkadtabb a vízkórosnál.” A prózairodalomban Seneca használja fel a *Helvia vigasztalásában*, (11, 3.). Kurcz Ágnes fordításában: „telhetetlenségét sohasem fogja kielégíteni (semmilyen vagyon *J. L.*), mint ahogy semmiféle ital sem csillapíthatja azt, akinek szomjúságát nem a vízhiány gyújtja fel, hanem a belsejét marcangoló láz tüze: mert ez már betegség, nem pedig szomjúság. És ez nemcsak a falánksággal és kapzsisággal van így; minden kívánság egyaránt káros, aminek forrása nem hiányérzetünk, hanem mohóság csupán: akár torkig tömheted, minden csak sarkantyúzza majd vágyadat, semmi sem csillapítja.”

ban (2, 237 kk.),¹⁸ valamint Szent Ágoston prédikációjában illetve az utókorban hosszú ideig az ő neve alatt számon tartott munkákban.¹⁹ Előfordulására ismerünk skolasztikus példát is.²⁰ A világi latin költészetben Gautier de Châtillonnál és egy követőjénél találkozunk a vízkóros fösvényekkel.²¹ Talán nem olyan meglepő, hogy szerepelnek Danténál is a *Pokol* 30. énekében, a pénzhamisításért bűnhődő Ádám mester és társai leírásában (49-57):

Io vidi un, fatto a guisa di lëuto,
pur ch'elli avesse avuta l'anguinaia
tronca da l'altro che l'uomo ha forcuto.
La grave idropesi, che sì dispaia
le membra con l'omor che mal converte,
che 'l viso non risponde a la ventraia,
facea lui tener le labbra aperte
come l'etico fa, che per la sete
l'un verso 'l mento e l'altro in sù rinverte.

¹⁸ „Hunc, qui superbit serico, / quem currus inflatum uehit, / hydrops aquosus lucido / tendit ueneno intrinsecus.” (Aki selyemruhában fennhéjázik, akit felfuvalkodottan ül az őt húzó kocsin, azt a vízkór átlátszó mérge feszíti belülről). Érdemes figyelni a tautologikus „hydrops aquosus” megfogalmazásra.

¹⁹ Például: „Volendo ergo dives esse, desiderat, aestuat, sitit, et tamquam hydropisis morbo, plus bibendo plus sitit. Mira ista similitudo est in corporis morbo, omnino avarus in corde hydrops est.” (Így hát azzal, hogy gazdaggá akar válni, vágyakozik, hevül, szomjúhozik, és mintha vízkórba esne, minél többet iszik, annál szomjasabb. Csodálatos ez a hasonlatosság a testi betegséghez: a fösvény egészen vízkóros a szívében.) AUGUSTINUS, *Sermones*, 177, 6. További példákat lásd *The-saurus Linguae Latinae*, VI, 3, XVII, p. 3138, ll. 9–12.

²⁰ HELVICUS Theutonicus, *De dilectione Dei et proximi*, 2, 6. (<http://www.corpusthomicum.org/xao.html>). „Bibet post haec de grossissimo, et ideo turpissimo, possessor temporalis, qui non intellectu, sed corrupto affectu per avaritiam sitivit mistorum substantiam, aurum scilicet et argentum et alia, ideo inquirens hausit ut biberet, sed hydropicus factus ex nimio potu aquae, bibens amplius sitit, quia quo plus habet, plus concupiscit. Unde crescit amor nummi et cetera.” (Azután a legdurvább, ezért legundokabb itallal él az evilági dolgok birtokosa, aki nem az értelem, hanem a fösvényesség iránti romlott vonzódása miatt szomjazik a zavaros anyagokra, vagyis az aranyra és az ezüstre és más effélére, és ezért kutakodván merít belőlük hogy ihasson, de vízkórossá lesz a túl sok vízivástól, minél többet iszik, annál szomjasabb, mivel minél többet birtokol, annál többre vágyik. Innen származik a pénzvágy, stb.) A prédikáció záró mondata vagy Juvenalisra (14, 139 crescit amor nummi, quantum ipsa pecunia crevit), vagy Gautier de Châtillonak a következő részben található, Juvenalist idéző versére utal.

²¹ Gautiernél: „quanto plura possidet, quanto plus ditéscit, / tanto magis locuples sitit et ardescit: / nam sicut ydropicus qui semper arescit, / crescit amor nummi, quantum ipsa pecunia crescit.” (mennél többet birtokol, mennél gazdagabb lesz, / a dús annál szomjasabb, annál többre gerjed, / mert amint a vízi kór, ki mindegyre senyved, / nő a vagyonvágy, úgy ahogy a javak is növekednek). Az ismeretlen követőnél: „quanto plus adcumulant tanto plus marcescunt / sunt velut hydro-pici, quorum membra crescunt / cum plus bibunt sitiunt, magis exarescunt / sic avari miseri nunquam requiescunt. (ahogy többet habzsolnak, jobban kornyadoznak, mint a vízikórosak, testben dagadoznak, isznak, egyre szomjaznak, mind jobban kiasznak, a sok kapzsi nyomorult, sohasem nyugosznak). Idézi F. J. E. RABY, *A History of Secular Latin Poetry in the Middle Ages*, I–II, Oxford, Clarendon, 1957², II, 209., a követőt Raby nyomán idézi NISBET–HUBBARD, *i. m.*, 45.

S láttam egyet, mint egy tágöblű kobzot
nagy hassal; csakhogy nyaka a koboznak
az ember lába volt, s két ágra oszlott.

A vízikór, mely formából kihozhat
minden tagot, rossz nedvet behajjtva,
hogy a fej nem felel meg már a hasnak,
a száját állandóan nyitva tartja,
mint hektikását, kinek szomjuságtól
felvonva egyik, állán másik ajka.²²

A magyar hagyományban Rimay kortársánál, Pázmány Péternél, *A fősvénység gonoszságáról* szóló prédikációjában olvashatunk a vízkórról: „második ártalmas gonoszsága a fősvénységnek az, hogy valamint a pokol meg nem telik, úgy a fősvény szeme és kívánsága telhetetlen, meg nem elégedhetik. ... Erre nézett a poéta (Ovidius? J. L.), mikor azt írta: Annál inkább nevededik a pénzkívánás, mennél inkább sokasodik a pénz. És akinek nincs, inkább nem kívánja, hogysen akinek vagyon, mert akinek sok vagyon, keresetinek vége nincsen. Azért mint a vízibetegnek, annál inkább nevededik szomjusága, mennél inkább iszik.”²³

Az időben Rimayig tartó áttekintés után vagyunk. Sejtethetjük-e, miért választotta Rimay ezt a kifejezést? Választhatott volna mást. A „víz(i)kór(ság)” szó ismeretes lehetett számára. A *hydrops* szó ’vízkórság’ értelme benne van már Szenci Molnár Albert 1604-es szótárában is.²⁴

Az alábbiakban csak néhány óvatos feltételezéssel élhetünk. A szót tartalmazó verssor az 1640-es bártfai kiadásban „Hát ne torkoskodjunk, mint vízi hüvelmény”, a Madách–Rimay-kódexben „hát mit vakoskodunk, mint vízi hüvelmény”, az 1670-es lőcsei kiadásban „Hát ne torkoskodjunk, mint vízi hüvelvény”. Rimay azonosságra törekvő rímtechnikájára jellemző a „pénzi gyűjtemény” – „vízi hüvelmény” páros. A „pénzi gyűjtemény” (avaritia) és a „vízi hüvelmény” (hydrops) kapcsolata alapján a „hüvelmény”, illetve a „torkoskodjunk” változatot tartom hitelesebbnek, összességében azt a sort, amely Eckhardt kritikai kiadásában, a tanulmány elején idézett szövegben található. A -mány/mény deverbális, igéből főnevet alkotó képző. Keresnünk kell hát „hüvel” igét. Találunk. „Hyul” alakban már az *Ómagyar Mária-siralomban* megjelenik, s a 16. századi kolostori irodalom korában is jelen van a „hivel” ige, ’az érzelem hevéből veszít’ és ’hidegebbé válik’ értelemben.²⁵ Érdemes figyelembe venni, hogy víz karaktere, a vizet meghatározó nedves és hideg minőség egyike a „hivel” igéhez kapcsolható. A víz ilyen karakteréről Rimay olvashatott annál a Macrobiusnál, akire a Balassi-epicé-

²² Babits Mihály fordítása.

²³ PÁZMÁNY Péter *Művei*, kiad. TARNÓC Márton, Bp., Szépirodalmi, 1983, 755. (Magyar Rekekírók).

²⁴ SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latinoungaricum... Ungaricolatinum*, Nürnberg, Hutter, 1604, *hydrops*, *vízkórság* (hydropisis, ascites), *vízkórságos* (hydropicus) címszavak.

²⁵ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, i. m., II, 179., hül címszó.

dium Darholcz Kristófhöz írt ajánlásában utal.²⁶ Persze lehet, hogy a bőrhüvelyként felfúvódott vízkóros testéről van szó, s akkor a „háj, hüvely” szó valamilyen alakja szolgált eredetként. Az is lehet, hogy Rimay maga alkotta a szót, lehet, hogy azóta eltűnt szót használt fel. A „hydrops”, „hydropicus” szavak hangzásukban is közel állnak a „hüvelmény” szóhoz, és a „hüvelmény” éppúgy érthető a betegségre és a beteg emberre, mint a „hydrops” szó.

Juthatunk-e ennél tovább? Érdemes Ötvös Péterre figyelni.²⁷ A megfejthetetlennek tűnő vagy nehezen megfejthető szó használata arra is figyelmeztethet bennünket, hogy a beszéd evilági értelmezhetőségeinek korlátai vannak, arra, hogy nemcsak a pénz, hanem a tudás hajhászása (mondjuk a „hüvelmény” eredetének kutatása, szöveg helyek mohó kurkászása) közben is érdemes figyelembe venni az evilági jelek és jelentésük ingatag kapcsolatát.

Berzsenyi a *Vitkovics Mihályhoz*-ban (99–104)²⁸ Horatiusra utal. Utalását, a vízkórság példáját intésnek is olvashatjuk. Nem árt a mértékletesség:

„... ne kérj az égtől többet mint adott.
Van annyi, mennyi kell! 's ha ez kevés,
Kevés lesz a' föld minden kincse is.
A' vízikórság szomját el nem oltja
Minden Dunáknak 's tengereknek árja;
'S az ép gyomornak egy pohár elég.”

László Jankovits

HÜVELMÉNY (DROPSY)

This paper deals with the interpretative tradition of a hapax legomenon used by the 17th century Hungarian poet János Rimay, i. e. “hüvelmény” and proposes a new meaning for it. From the mid-19th century on, this word was interpreted as ‘water fairy’ or ‘water monster.’ Regarding the context of the word, which is involved in the condemnation of avarice, a more acceptable meaning is hydrops or dropsy, since this disease is topically connected with greed for earthly goods in the European tradition of philosophy, theology and poetry.

²⁶ RIMAY *Írásai*, 15. A Macrobius-hely, amelyre ott hivatkozik, nem a jegyzetben említett *Saturnalia*, hanem a *Commentarium in Ciceronis Somnium Scipionis*, 1, 4, 2. A víz tulajdonságairól l. *Uo.*, 1, 6, 35–40.

²⁷ ÖTVÖS, *i. m.*, 81.

²⁸ BERZSENYI Dániel *Költői művei*, kiad., jegyz. MERÉNYI Oszkár, Bp., Akadémiai, 1979, 125. (a szöveg), 758. (a Horatiusra hivatkozó jegyzet).

